

غالب شناسی در ایران

دکتر سید حسن عباس

رادیو ایران، تهران

«غالب» از هندوستان بگریز فرصت مفت تست

در نجف مُردن خوش است و در صفاهان زیستن

ما همه می‌دانیم که میرزا اسدالله خان «غالب» دهلوی (متوفی: ۱۸۶۹ م) نه فقط به زبان اردو بلکه به زبان فارسی نیز شاعر چیره دست و نویسندهٔ ماهری بوده و خود نیز به این حقیقت پی برده و بر فارسی‌دانی خود افتخار نموده است:

فارسی بین تا بینی نقش‌های رنگ رنگ

بگذر از مجموعهٔ اردو که بی‌رنگ من است

با وجودی که «غالب» آثاری گران بها به زبان فارسی به یادگار گذاشته است ولی متأسفانه در مهد زبان فارسی یعنی در ایران، شهرت و مقبولیتی شایسته و در حضور نصیب وی نکشت. مقالاتی که دربارهٔ وی در ایران نوشته شده، بسیار اندک و در حدّ معرّفی ساده می‌باشد. این هم واقعیت است که شعرای پارسی‌گوی شبه قاره آن چنانکه مستحق بودند، در ایران شناخته نشده‌اند و «غالب» یکی از آنان می‌باشد. البته دواوین بعضی شعرا منجمله «امیر خسرو دهلوی»، «بیدل»، «فیضی»، «داراشکوه»، «غنی کشمیری»، «زب النساء مخفی» و «علامه اقبال» چاپ شده است.

«غالب» در نامه‌ها و اشعار خود آرزوی ایران کرده و برای خود مملکت ایران را جایگاه اصلی دانسته است. اما افسوس که تا به حال این آرزوی «غالب» بر جای خود مانده و جامهٔ عمل پوشیده است. در این مقال قصد داریم که کارهایی که راجع

به «غالب دهلوی» در ایران انجام شده است، اشاره‌ای نکنیم. محتوای این مقاله بر سه محور استوار است:

۱- تحقیقات و پژوهش‌هایی که در دانشگاه‌های ایران درباره «غالب» صورت گرفته است.

۲- ذکر «غالب» در تذکره‌ها و فرهنگ‌ها.

۳- مقالات متفرقه.

۱- در مورد دانشگاه‌های دیگر ایران اطلاعات ما محدود است اما در دانشگاه تهران در ۱۳۴۰ ش/۱۹۶۱ م آقای سید غلام اکبر نقوی بارانمائی استاد حسین خطیبی پایان‌نامه دکتری ادبیات فارسی را به عنوان «کلیات نظم فارسی اسدالله خان غالب دهلوی» به رشته تحریر درآورد. این رساله که در ۱۴۸ صفحه ماشین شده می‌باشد، اولین تحقیق درباره «غالب دهلوی» در کشور ایران محسوب می‌شود. ولی جای بسیار تأسف است که لااقل در ایران این پایان‌نامه با وجودی که شایستگی چاپ را داشته تا به حال همچنان در قفسه‌های رساله‌های تحصیلی دانشگاه تهران مانده است.

آقای غلام اکبر نقوی این رساله را در چهار فصل مستقل تألیف نموده است بدین‌قرار:

فصل اول: عصر «غالب»

در زیر این عنوان مباحث دیگری بدین‌گونه مطرح نموده شده است:

الف: مختصری در تاریخ زبان فارسی تا عهد پادشاهان مغول.

ب: نثر فارسی در هند.

ج: اوضاع سیاسی، نفوذ انگلیس‌ها و تحوّل در وضع فرهنگ در هند.

فصل دوم: شرح احوال و زندگانی «غالب»

۱- ولادت و خاندان. ۲- تحصیلات مقدماتی.

۳- شباب. ۴- کلام اولیه.

۵- ازدواج. ۶- در دهلی.

۷- اوضاع نامساعد. ۸- مسافرت به لکهنو و کلکته.

۹- مراجعت به دهلی. ۱۰- حبس.

۱۱- در دربار بهادر شاه. ۱۲- مرگ عارف.

۱۳- شورش سپاهیان هند. ۱۴- فوت میرزا یوسف خان.

۱۵- در دربار والیان رام‌پور. ۱۶- قاطع برهان.

۱۷- نواب کلب علی خان و «غالب». ۱۸- وفات «غالب».

۱۹- سیرت و اخلاق «غالب». ۲۰- زندگی خانوادگی.

۲۱- مزاج و بذله‌سنجی. ۲۲- شراب‌خواری.

۲۳- مذهب «غالب». ۲۴- بدبینی و خوش‌بینی «غالب».

۲۵- علاقه «غالب» به ایران. ۲۶- مریبان و ممدوحین و شعرای.

۲۷- هم‌عصر و شاگردان «غالب»: بهادر شاه ظفر، نصیرالدین حیدر، واجد علی‌شاه اختر، نواب کلب علی خان. تعداد شاگردان «غالب» ۸۳ می‌باشد.

۲۸- امرا، حکما و علما مربوط به «غالب»: نواب مصطفی خان شیفته، مولانا مفتی صدرالدین آزرد، شیخ نصیرالدین، حکیم احسن‌الله خان احسن، نواب ضیاءالدین احمد خان، مولوی فضل حق خیرآبادی.

۲۹- شعرای هم‌عصر: «ذوق»، امام بخش «ناسخ» و ۵۸ شاعر دیگر.

فصل سوم: مختصری در آثار نظم و نثر اردو و فارسی «غالب».

فصل چهارم: بخش اول: بحث مفصل در کلیات نظم فارسی «غالب» در زیر این عنوان درباره ترجیع‌بند، ترکیب‌بند، مخمس، مثنوی، ساقی‌نامه، مغنی‌نامه، غزلیات و رباعیات «غالب» بحث شده است.

بخش دوم: سبک شعر «غالب» به عنوان زیر مورد بحث قرار گرفته است:

الف: ۱- مطالب و موضوعات. ۲- سبک شعر. ۳- شعر و شاعر.

۴- «غالب» و سبک هندی. ۵- ابتکار در تشبیهات.

۶- ابتکار در اجزای قصیده خاصه در موارد دعا.

۷- مختصات سبک شعر «غالب». ۸- ابتکار در مضامین.

۹- ترکیبات و اصطلاحات. ۱۰- اصطلاحات علمی.

۱۱- سلاست و روانی کلام. ۱۲- «غالب» و شعرای فارسی گوی هند:

«ظهوری»، «عرفی»، «کلیم»، «نظیری»، «صائب»، «بیدل»، «حزین»، «شفائی».

۱۳- شعرای ایران و «غالب». ۱۴- تتبع از شعرای دیگر.

۱۵- معایب شعر «غالب».

ب: صنایع شعری، حسن تعلیل، سیاقه الاعداد، لَف و نشر، جناس، تنسیق الصفات،

ترصیع، تضاد، مراعات النظیر، تضمین، ارسال المثل، سوال و جواب

ج: مبالغه در کلام «غالب».

د: مطالب و موضوعات «غالب»: وصف الحال شاعر، شوخی و طنز، خود ستائی و

تفاخر، اصل و نسب، تفاخر به سخن (لفظ و معنی)، عشرت عید، آن رشحه،

سپاسی، نسیمش و صباحش، چشم، خواب، رشک، تغافل.

ه: تأثیر آیات قرآن مجید در کلام «غالب».

و: کلام شعرای ایران و سخنان «غالب».

در تهیه این پایان نامه نویسنده ۸۳ کتاب اردو و فارسی و ده کتاب انگلیسی را

مأخذ خود قرار داده و از آن استفاده نموده است و برای آن کتاب نامه‌ای در آخر

رساله خود اضافه نموده است.

۲- حدود بیست سال بعد از آن دکتر محمد حسن حائری نیز در سال

۱۳۵۸ ش/۱۹۷۹ م برای رساله فوق لیسانس در رشته زبان و ادبیات فارسی در

دانشگاه تهران به راهنمایی دکتر اسماعیل حاکمی استاد دانشگاه تهران، «غالب دهلوی»

را موضوع تحقیق خود قرار داد و به عنوان «نقد و بررسی غزلیات فارسی میرزا اسدالله

خان غالب دهلوی» پایان نامه خود را که مشتمل بر ۱۳۵ صفحه (دست نویس) بود، در

دانشگاه ارائه نمود. موضوعاتی که در این رساله مورد بحث قرار گرفته است از این قرار

می باشد:

۱- مقدمه.

۲- نگاهی بر تاریخ شبه قاره هند و پاکستان و اوضاع سیاسی و اجتماعی آن.

۳- گسترش شعر و ادب فارسی در شبه قاره هند و پاکستان.

۴- مختصری در زندگانی میرزا اسدالله خان «غالب» دهلوی.

۵- مقام «غالب» در شعر و ادب.

۶- نقد و بررسی غزلیات فارسی «غالب» دهلوی.

۷- توضیحات.

۸- مقالاتی که در مورد «غالب» نوشته شده است.

۹- منابع.

این بود تحقیقاتی که در مورد «غالب دهلوی» در دانشگاه تهران انجام شده است.

در باره «غالب دهلوی» سومین کتاب مستقل و اولین کتاب چاپی، کتابیست که آقای

محمد علی فرجاد به عنوان «احوال و آثار میرزا اسدالله خان غالب» تألیف نموده است.

اگرچه این کتاب از طرف انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در

سال ۱۹۷۷ م به چاپ رسیده است و دارای ۲۵۷ صفحه می باشد، اما در این گفتار ذکر

این کتاب به خاطر ایرانی بودن مؤلف آن در میان آمده است. دکتر جعفر محجوب استاد

دانشگاه تهران در پیشگفتار مختصر خود درباره «غالب» چنین نوشته اند:

«غالب» می بایست شهرت اصلی خویش را در مهد زبان پارسی ایران می یافت اما تا

آن جا که بنده آگاهی دارد تاکنون کتابی به فارسی درباره وی نوشته نشده است.^۱

کتاب به دو بخش تقسیم شده است. در بخش اول: اوضاع و احوال مملکت هند و

کیفیت زبان فارسی را مورد بررسی قرار داده است و در بخش دوم: شرح حال

میرزا «غالب» و نمونه اشعار وی را آورده است. باید گفت که چاپ این کتاب اولین گام یک مؤلف ایرانی در جهت شناساندن «غالب» دهلوی به ایرانیان بوده است.

در باب «غالب» شناسی در ایران اینک ذکر کتاب‌هایی را می‌آوریم که در آن تذکره «غالب» آمده است. این کتاب شناختی بر مبنای سال چاپ کتاب می‌باشد.

محمد حسین بن خلف تبریزی: برهان قاطع^۱: در جلد اول این کتاب^۲ ذکر «قاطع برهان» تألیف «غالب» دهلوی و کتاب‌هایی که در حمایت و رد آن نوشته شده، آورده شده است. همین نوشته دکتر معین درباره «غالب»، در لغت‌نامه دهخدا^۳ درج گردیده است.

دکتر علی اصغر حکمت: نقش پارسی بر احجار هند^۴: موضوع این کتاب کتیبه‌های فارسی روی ساختمان‌های تاریخی و قدیمی در هند می‌باشد. در صفحه ۱۲۶ به عنوان «آرامگاه اسدالله خان غالب» درباره مزار وی چند سطر نوشته شده و بر صفحه ۱۲۷ عکسی از آرامگاه «غالب» چاپ شده است. این کتاب در سال ۷-۱۹۵۶ م در مجله آیندو ایرانیکا از کلکته در چهار بخش به چاپ رسیده بود.

دکتر ذبیح الله صفا: گنج سخن^۵: در صفحه ۲۳۰ این کتاب، ذکر «غالب» فقط در هفت سطر آمده است. سپس در صفحه ۲۳۳ گزیده‌ای از اشعار وی آورده شده است.

دکتر شهریار نقوی: فرهنگ نویسی فارسی در هند و پاکستان^۶: در باب دوم این کتاب معرفی تألیفات «غالب» از آن جمله: «نامه غالب»^۷، قاطع برهان^۸، درفش کاویانی^۹ و

۱ به تصحیح و مقدمه: دکتر محمد معین، تهران، کتابخانه زوار، ۱۳۳۰ ش/ ۲-۱۹۵۱ م.

۲ ص ۶-۱۱۱. ۳ شماره مسلسل ۴۰، ص ۷-۲۱۴.

۴ کتابفروشی ابن سینا، تهران، ۱۳۳۷ ه.ش.

۵ جلد سوم از «فغانی» تا «بهار»، ۱۳۴۰ ش/ ۲-۱۹۶۱ م.

۶ انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ، تهران، ۱۳۴۱ ش/ ۳-۱۹۶۲ م.

۷ ص ۳-۱۲۱. ۸ ص ۵-۱۳۱.

۹ ص ۱۳۴.

تیغ تیز^۱ نیز در باب پنجم همان کتاب معرفی قادرنامه «غالب»^۲ انجام شده است.

دکتر محمد معین: فرهنگ معین^۳: ذکر «غالب» کرده‌اند.

علامه آقا بزرگ طهرانی: الذریعه الی تصانیف الشیعه (عربی)^۴: ذکر «غالب» و تألیفات وی کرده‌اند.

دکتر زهرا خانلری «کیا»: فرهنگ ادبیات فارسی^۵: زیر حرف «غ» ذکر «غالب» در پنج سطر داده‌اند.

مظفر حسین شمیم: شعر فارسی در هند و پاکستان^۶: گزیده‌ای از اشعار شعرای پارسی‌گوی هند است که از مسعود سعد سلمان آغاز می‌شود و به یاس یگانه چنگیزی پایان می‌رسد.

دکتر هارومل سداژنگانی: پارسی‌گویان هند و سند^۷: ذکر «غالب» و انتخابی از اشعار وی را آورده‌اند.

غلام حسین مصاحب: دائرة المعارف فارسی^۸: درباره «غالب» مقاله‌ای ۱۷ سطر درج گردیده است که بیشتر جنبه معرفتی احوال و آثار وی را در بردارد.

«آرامگاه اسدالله خان غالب»: در دائرة المعارف تشیع^۹ درباره «آرامگاه غالب» مطلبی در هشت سطر آمده است.

۱ ص ۲-۱۴۱. ۲ ص ۲۰۵.

۳ انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۴۲ ش، جلد پنجم، ص ۱۲۳۸.

۴ چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۹۶۴ م: جلد اول، ص ۵۰۷. اردوی معلی؛ جلد نهم، ص ۷۸۴؛ دیوان «غالب»؛ جلد هفدهم، ص ۶، قاطع برهان؛ جلد هجدهم، ص ۳۰، مثنوی درد و داغ؛ جلد نوزدهم، ص ۱۷۶، کلیات نثر فارسی.

۵ انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۸/ ۷۰-۱۹۶۹ م.

۶ انتشارات اقبال، تهران، ۱۳۴۹ ش/ ۷۱-۱۹۷۰ م دارای انتخاب شعر «غالب» دهلوی در ص ۴۳-۱۳۴.

۷ انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۵ ش، ص ۳۱-۲۲۵.

۸ جلد دوم، ۱۳۵۶ ه.ش ۷-۱۹۷۶ م، ص ۱۷۹۹.

۹ تهران، جلد اول، ص ۳۴.

عبدالرفیع حقیقت «رفیع»: فرهنگ شاعران زبان پارسی از آغاز تا امروز^۱: ذکر «غالب» و نمونه اشعار وی نموده‌اند.

اکنون مقالاتی که درباره «غالب دهلوی» در مجله‌های مختلف ایران به زبان فارسی چاپ شده است، با ذکر نام نویسنده، عنوان مقاله، اسم مجله و شماره آن و سال چاپ و شماره صفحات آورده می‌شود.

همچنانکه گفته شد، مقالاتی که درباره «غالب دهلوی» در ایران نوشته و به چاپ رسیده است، بیشتر دارای شرح حال و ذکر تعداد آثار و معرفی آن می‌باشد. آقای مصطفی طباطبائی رایزن فرهنگی سفارت‌خانه ایران در دهلی نو در سال ۱۳۳۱ هـ ش برابر با ۲-۳: ۱۹۵۲ م نخستین بار در مجله مهر به عنوان «اسدالله غالب»^۲ مقاله‌ای درباره «غالب» نوشت که در آغاز آن این شعر «غالب» به چشم می‌خورد:

گفتنی نیست که بر «غالب» ناکام چه رفت می‌توان گفت که این بنده خداوند نداشت مقاله مذکور نیز جنبه معرفی «غالب» به ایرانیان داشت.

دکتر شفیع کدکنی، محمد رضا: «غالب دهلوی»^۳.

آقای دکتر کدکنی که برجسته‌ترین شخصیت ادبی و شعری در این برهه زمان در ایران محسوب می‌شود، علاقه فراوان به ادبیات فارسی که در هند در قرون متماهی به وجود آمده است، دارد. ایشان تحقیقات خوبی راجع به شیخ علی خزین حدوداً بیست و پنج سال پیش انجام داده و همچنین کتاب ایشان درباره «بیدل» نیز خواندنی است. ایشان همواره سعی نموده‌اند که دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران راجع به ادبیاتی که در سرزمین هند به زبان فارسی به منصه شهود آمده، توجه خود را معطوف بدارند و در مطالعه خود قرار بدهند. بنده شاهد هستم که در حضور اینجانب و

۱ شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، چاپ اول اسفند ۱۳۴۸ هـ ش، ص ۲-۴۱۱.

۲ مجله مهر، ش ۸، ص ۵-۶۱۳ و ش ۱۲-۱۶، ص ۸۲۸-۷۲۵، ۱۳۳۱ هـ ش.

۳ مجله هنر و مردم دوره جدید، تهران، ش ۶۹، ۱۳۴۷ هـ ش، ص ۹-۲۴.

تنی چند از دانشجویان گروه ادبیات فارسی در دانشگاه تهران، تقاضای خود را درباره گذاشتن چند واحد در مقطع فوق لیسانس و دکترای ادبیات فارسی در آن دانشگاه درباره ادبیات فارسی هند نوشته و به گروه ادبیات تقدیم کرده بودند. دکتر کدکنی به شعرا و نویسندگان فارسی زبان هند بسیار علاقه‌مند و خواستار چاپ آثار آنان در مهد زبان فارسی (ایران) هستند. همین علاقه فراوان ایشان را وادار کرد که به عنوان «شعرپارسی در آنسوی مرزها» سلسله مقالاتی را در مجله هنر و مردم آغاز کند و همچنین چندین مقاله درباره شعرای پارسی گوی هند نوشته است که «غالب دهلوی» نیز یکی از آنان می‌باشد. دکتر کدکنی درباره «غالب» می‌نویسد:

... او را باید غزل سرای برجسته‌ای در شیوه هندی به شمار آورد و شاید بزرگترین سخنوری باشد که از قرن سیزدهم به بعد در شبه قاره هند غزل سروده است.^۱

دکتر شفیع کدکنی، محمد رضا: «صدمین سال درگذشت غالب دهلوی»^۲.

دکتر کدکنی این مقاله مختصر را به مناسبت صدمین سال درگذشت «غالب دهلوی» نوشت و بر این حقیقت ابراز تأسف نموده است که شاعری نام آور مثل «غالب» در ایران ناشناخته مانده است. در آخر این مقاله ایشان غزلی از «غالب» به مطلع زیر نقل نموده‌اند:

بیا که قاعده آسمان بگردانیم قضا بگردش رطل گران بگردانیم

عبدالحی حبیبی: «خصایص و ارزش‌های شعر فارسی غالب دهلوی»^۳.

آقای حبیبی احتیاج به معرفی ندارند. کسانی که مشغول به کارهای پژوهشی هستند، به خوبی می‌دانند که عبدالحی حبیبی در زمینه تاریخ و ادبیات زبان فارسی کارهای بسیار شایسته و ارزنده در دنیای علم و ادب ارائه نموده و داد تحقیق وصول کرده است. درباره

۱ مجله هنر و مردم، ش ۶۹، ۱۳۴۷ هـ ش، ص ۹-۲۴.

۲ مجله سخته، ش ۱۸، ش ۲-۱۱، ۱۳۴۸ هـ ش، ص ۵-۱۱۷۳.

۳ مجله بغما، ش ۲۲، ش ۵، ۱۳۴۸ هـ ش، ص ۵۵-۲۴۹ و ش ۶، ص ۱۴-۳۰۸.

«غالب دهلوی» به احتمال زیاد این اولین مقاله مفصل است که در آن درباره خصوصیات شعری غالب بحث شده است. این مقاله همراه عکس «غالب»، عکس تحریر و عکس منزل وی در بلیماران^۱ چاپ گردیده و یک عکس تمبر نیز چاپ شده است که به مناسبت صدمین سالگرد وفات «غالب» از طرف اداره پست و تلگراف پاکستان چاپ شده بود.

دکتر شهریار نقوی: «میرزا اسدالله خان دهلوی»^۲.

الله دتا چودھری: «میرزا اسدالله خان غالب»^۳.

این مقاله نیز در حد معرفی «غالب» محدود است البته از یادداشت مدیر مجله که بر این مقاله نوشته است، معلوم می‌شود که استاد محیط طباطبائی در رساله «تهران مصور»^۴ درباره «غالب» مقاله‌ای نوشته بود که با وجود سعی بسیار بنده نتوانستم آن شماره را به دست بیاورم.

دکتر ایرج افشار: «خطابه درباره غالب»^۵.

این خطابه‌ای است که آقای ایرج افشار در سمینار بین‌المللی «غالب» در لاهور خوانده بود. در شماره‌های ۱۲-۱۰ راهنمای کتاب، گزارشی درباره سمینار مزبور نیز به چاپ رسیده است.

نصیر احمد صدیقی: «مثنویات غالب»^۶.

آقای صدیقی در این مقاله خود یازده مثنوی فارسی «غالب دهلوی» را معرفی نموده است و پس از مطالعه و بررسی مثنویات «غالب» به این نتیجه رسیده است که مثنویات

۱ مجله ایست که نزد چاندنی چوک، دهلی واقع است.

۲ مجله وحید، س ۶، ش ۷، ۱۳۴۸ ش/ژوئن ۱۹۶۹ م، ص ۶۶-۵۵.

۳ مجله وحید، س ۶، ش ۳-۲، تهران، ص ۶-۲۳-۱۱۹.

۴ سال ۱۳۲۹ ش.

۵ مجله راهنمای کتاب، س ۱۴، ش ۳-۲-۱، فروردین-خرداد ۱۳۵۰ ش، ص ۱۲۵.

۶ مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد، س ۹، ش ۱، بهار ۱۳۵۲ ش/۴-۱۹۷۳ م، ص ۹۶-۱۷۹.

فارسی «غالب» به هیچ عنوان از مثنویات «فیضی» و «عرفی» کمتر نیست.

دکتر ضیاءالدین سجادی: «بحثی درباره شعر غالب دهلوی»^۱.

دکتر محمد علی فرجاد: «رنگ رنگ و بی رنگ»^۲.

دکتر محمد علوی مقدم: «سیری در اندیشه‌های غالب دهلوی»^۳.

گاه‌گاهی درباره «غالب» در ایران مقالاتی نوشته شده است و در آن میان دکتر علوی درباره «غالب» بسیار خوب نوشته‌اند. درباره نثر «غالب» شاید اولین بار در ایران مقاله خوبی توسط ایشان ارائه شده زیرا که قبل از این هر چه درباره «غالب» به صورت مقاله نوشته شده است، بیشتر جنبه شعری او را در بردارد. دکتر علوی «غالب» را پس از امیر خسرو دهلوی و علامه «اقبال» بزرگترین شاعر پارسی‌گوی شبه قاره می‌داند و پنج آهنگ وی را مورد بررسی قرار داده است. به همین خاطر راقم سطور مقاله ایشان را به زبان اردو ترجمه نموده که در مجله «غالب‌نامه»^۴ به چاپ رسیده است.^۵

الس ساندر بوزانی: «سبک شعر «بیدل» و غالب دهلوی»^۶.

دکتر محمد حسن حائری: «سومنات خیال، سخنی در سخن غالب»^۷.

۱ مجله پیوند دوستی، ش ۱، اسفند ۱۳۵۵ ش/۶-۱۹۷۵ م، ص ۸۷-۷۹.

۲ نامواره دکتر محمود افشار، ج ۲، تهران، ۱۳۶۵.

۳ مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد، س ۲۱، ش ۴، زمستان ۱۳۶۷ ش/۱۹۸۸ م.

۴ س ۱۲، ش ۲، دهلی نو، ژوئیه ۱۹۹۱ م.

۵ لازم به تذکر است که همین مقاله دکتر محمد علوی مقدم در مجله دانش، اسلام‌آباد، به عنوان «غالب کیست؟» و در مجله بیاض، دهلی، س ۱۰، ش ۱، ۱۹۹۰ م، به عنوان «زبان فارسی و عرفان در سرزمین هند» پس از ترمیماتی چاپ شده است.

۶ مترجم: ضیاءالدین ترابی، مجله کیهان فرهنگی (ویژه فرهنگ هند)، س ۱۰، ش ۴، تیرماه ۱۳۷۲ ش، ص ۶-۲۴.

۷ مجله آشنا، ش ۱۰، فروردین-اردیبهشت ۱۳۷۲، ص ۴۵-۳۸.

درباره «غالب» همین قدر مقالات در مجله‌های فارسی زبان ایران به طبع رسیده است. ممکن است که دو سه مقاله دیگر هم باشد ولی منابعی بیش از این معلوم نشده و جا دارد که درباره «غالب» و شعر و نثر وی در ایران کتابی مستقل نوشته و علاقه‌مندان را بیش از پیش درباره «غالب» و آثار او مطلع سازد. خوشبختانه اخیراً به سعی و کوشش دکتر محمد حسن حائری استاد دانشگاه علامه طباطبائی کتابی به نام «میخانه آرزو» به طبع رسیده است که دارای احوال و آثار و گزیده‌ای از اشعار «غالب» دهلوی می‌باشد. این کتاب از طرف نشر مرکز در تهران در سال ۱۳۷۱ ش چاپ شده است. فهرست مطالب این کتاب به قرار زیر است:

۱- سخن نخست.	۲- مقدمه.	۳- مقدمه شاعر.
۴- قصیده.	۵- غزل.	۶- مثنوی.
۷- مخمس.	۸- قطعه.	۹- رباعی.
۱۰- گزارش.	۱۱- فهرست مقاله‌ها.	۱۲- کتاب‌نامه.
۱۳- اعلام.		

امید می‌رود که با چاپ این کتاب راهی در میان ایرانیان برای مطالعه و تحقیق درباره «غالب دهلوی» که یکی از بزرگترین شاعر پارسی‌گوی شبه‌قاره هند به شمار می‌رود، گشوده خواهد شد.

